

RƏNA RZAYEVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Hüseyn Cavid prospekti
AMEA Şərqşünaslıq institutu
rzayeva1958@ayklot.com

“MUNİSNAMƏ” - YAXIN VƏ ORTA ŞƏRQİN FARSDİLLİ ƏDƏBİYYATINDA BƏDİİ QAFİYƏLİ NƏSRİN İLK GÖRKƏMLİ NÜMUNƏSİ

Hər hansı bir əsərin tədqiqi, şübhəsiz, onun, ilk növbədə, janr mənsubiyyətinin müəyyən-
ləşdirilməsi ilə bağlıdır. Bu məqsədlə, ilk növbədə, o dövrün janr sistemi öyrənilməlidir.
Yazılmış məqalədə buna riayət edilmişdir. Bədii xarakterlə bərabər didaktik xarakter daşıyan
nəsrin Şərqdə geniş vüsət alıb yayıldığı dövr tədqiq edilmişdir.

Ümumi olaraq belə nəticə əldə olunmuşdur ki, həmin dövrdə yazılmış bütün nəsr
əsərlərində, mövzusunun, həcmindən asılı olmayaraq, müəllifin öyüd-nəsihətləri ilə bərabər bir
çox alim, filosof, müdrikin kəlamları toplanmış bir fəsil olurdu. Bu əsərin, şərti olaraq,
“didaktik” adlandırılan hissəsi ilə bərabər, nəticə etibarlı ilə, qismən də olsa, müəyyən qədər
didaktik xarakter daşıyan “bədi” hissəsi də araşdırılmışdır.

Eyni zamanda, nəzmin nəsrədən daha çox dəyərləndirildiyi bir zamanda əsərin, nəslə
yazılma səbəbləri müəllifin verdiyi izahla əsasən araşdırılmışdır. Şərqdə geniş vüsət alıb
yayılmış “ədəb” janrı öyrənilmişdir. Nəhayət, Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustadın “Munisnamə”
əsrinin məhz, bu janra, “ədəb” janrına mənsubluğu nəticəsi əldə olunmuşdur.

Açar sözlər: Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustad, Munisnamə, şərq ədəbiyyatı, janr, “ədəb”
ədəbiyyatı...

Son dövrdə elm aləminə məlum olmuş qiymətli ədəbi abidələrdən biri də XII əsr müəllifi
Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustadın «Munisnamə» əsəridir. Uzun illər boyu yeganə əlyazma nüsxəsi
başqa bir ad altında Londondakı Britaniya muzeyində saxlanmış bu abidənin xüsusi əhəmiyyəti
bundadır ki, onun təkə özü deyil, müəllifinin şəxsiyyəti də farsdilli ədəbiyyat tarixi üçün
tamamilə yeni faktdır. Belə ki, «Munisnamə» ümumən orta əsrlər müsəlman Şərbində ədəbi
inkişafın bir çox məsələlərinə işıq salan abidə kimi olduqca qiymətli və müəyyən mənada
unikal əsərdir. Təkə ədəbi əsər kimi deyil, həm də bir mənbə kimi dəyərləndirilməsi zəruri
görünən, maraqlı hekayətlər, nağıllar, rəvayətlər, lətifələr, müdrik kəlamlar və aforizmlər
toplusu olan «Munisnamə» farsdilli ədəbiyyat tarixində müəyyən ədəbi təmayülün
yetkinləşməsində dönüş nöqtəsi olmuşdur.

İstənilən əsəri, o cümlədən, “Munisnamə”i təhlil, tədqiq, araşdırmazdan əvvəl onun janr
mənsubiyyətini aydınlaşdırmaq zərurəti meydana çıxır, çünki bunsuz onu düzgün
qiymətləndirmək və ədəbiyyat tarixində yerini müəyyənləşdirmək mümkün deyildir. Mövcud
tədqiqatlarda konkret olaraq, bu əsərə dair yalnız müəyyən qeydlərə rast gəlmək olur. Məsələn,
Z.M.Bünyadov «Munisnamə»ni «rəvayətlər, aforizmlər, hekayə və lətifələr toplusundan ibarət
bir almanax» adlandırır (1, 228). R.M.Əliyev isə əsəri «maraqlı, realist və əfsanəvi povestlər,
novellalar, hekayələr, aforizmlər və kəlamlar məcmuəsi» kimi səciyyələndirir (6, 80). Bu
fikirlər «Munisnamə»nin janr göstəricilərini ümumi şəkildə düzgün ifadə etsələr də, məsələ
daha geniş aspektdə öyrənilməli, tədqiq olunmalı və şərh olunmalıdır. Yəni, abidənin hansı
ədəbi ənənələr məcrasında yarandığını, hansı bədii təcrübə zəminində yetişdiyini
aydınlaşdırmaq, Şərq ədəbiyyatının janrlar sistemində onun yerini daha dəqiq
müəyyənləşdirməyə, şübhəsiz ki, böyük ehtiyac duyulur..

Artıq məlumdur ki, islamdan sonra xilafətə daxil olan xalqların həyatının bütün sahələrində böyük dəyişikliklər baş vermişdir. Şübhəsiz ki, bu dəyişikliklər özünü ədəbiyyatda da, cəmiyyətin elmi-mədəni inkişafında da göstərmişdir. Bizi maraqlandıran ədəbiyyat aləmində bu, ilk növbədə, yeni janr sisteminin formalaşması ilə nəzəri cəlb edir. Bu mövzunu çox geniş şəkildə tədqiq edib, həmin dövrün nəzmi öyrənmiş, tədqiq etmiş, elm və geniş oxucu kütləsinə çatdırmış alimlərin əməyi əvəzolunmazdır, biz isə daha az araşdırılmış, amma araşdırılmağa ehtiyacı olan nəsr və onun inkişaf yollarından söz açacağıq.

Hələ erkən orta əsrlərdə xilafətdə ədəbi yaradıcılıqla məşğul olan müxtəlif xalqların nümayəndələri ərəb dilində kifayət qədər çox nəsr nümunələri yazıb-yaratmışlar. Bu əsərlər hələ bədii nəsr anlayışından uzaq olmalarına baxmayaraq, çox geniş yayılmışdır. Söz açdığımız dövrdə ərəbdilli nəsr zənginlini, rəngarəngliyi ilə fərqlənirdi, amma şübhəsiz ki, bu ərəbdilli nəsrə ən mühüm, ən seçilən mövqe «ədəb ədəbiyyatı» adlanan janra məxsus idi.

Tanınmış rus şərqşünası İ.M.Filştinski «ədəb», «ədib» və «ədəb ədəbiyyatı» anlayışlarını belə şərh edir: «Elm»dən – «bilik»dən, ilk növbədə teoloji elmlərdən (Quran və onun təfsiri, hədislər, fiqh) fərqli olaraq, «ədəb» dedikdə, dünyəvi xarakterli biliklər nəzərdə tutulurdu. Ədib yalnız ənənəvi ərəb elmlərinə deyil, həm də İrandan gəlmiş nəsihətamiz və təhkiyəvi əsərlərə, hind təmsilləri və hekayətlərinə, yunan etik-fəlsəfi abidələrinə bələd olmalı idi. Cəmiyyətin savadlı hissəsində bu cür biliklərə olan tələbatı oxuculara populyar və maraqlı şəkildə ən müxtəlif məlumatları təqdim edən, tarixi və məişət lətifələrini, ibrətamiz hekayətləri özündə birləşdirən, uzaq ölkələrə səyahətlərdən və s. bəhs edən ədəb ədəbiyyatı ödəyirdi. Adətən ədəb ədəbiyyatı tərbiyəvi və təlim məqsədi daşıyırdı, lakin onların içərisində şəhər əhalisinin əylənməsi və istirahəti üçün nəzərdə tutulan əsərlərə də rast gəlmək olurdu» (17, 242-243).

Beləliklə, «ədəb ədəbiyyatı» müsəlman ziyalisinə humanitar biliklərin bütün kompleksini aşılamaq məqsədi güdən özünəməxsus yaradıcılıq – yarımletristik janr idi. Onu da deyək ki, ilk dövrlərdə bu janrda sırf didaktik istiqamət aparıcı mövqe tuturdu. «Ədəb ədəbiyyatı»nın istənilən nümunəsində, yəni demək olar ki, hər bir nəsr əsərində ağılın tərifinə həsr olunmuş xüsusi fəsil vardır. Buraya həmçinin çoxsaylı aforizmlər, ilk növbədə, Platon və Aristotelin, Məhəmməd peyğəmbər və onun əshabələrinin, əfsanəvi Loğmanın, İran şahı Ənuşirəvanın və onun müdrik vəziri Büzürcemehrin kəlamları daxil edilirdi» (18, 88).

«Ədəb ədəbiyyatı»nda bu istiqamətin ən parlaq nümayəndəsi mənşəcə iranlı olan və müsəlman mədəniyyətində İran elementinin möhkəmlənməsində həlledici rol oynamış Abdullah ibn əl-Müqəffa (720-756) sayılır. Cəmi 36 il yaşamış, amma bu qısa ömrü ərzində heyrətamiz bir yaradıcı məhsuldarlıqla Firdovsi «Şahnamə»sinin əsas mənbəyi olan «Xudaynamə»ni, Sasani dövlət quruluşu və idarəçiliyinə həsr olunmuş «Ayinnamə»ni, həmçinin bir çox digər pəhləvi mətnlərini, eləcə də «Kəlilə və Dimnə»ni ərəb dilinə tərcümə etmiş İbn əl-Müqəffa «Böyük ədəb» («əl-Ədəb əl-Kəbir») və «Kiçik ədəb» («əl-Ədəb əs-səğir») adlı iki sırf didaktik məzmunlu əsərin müəllifidir.

“Bu əsərlərin hər ikisi fars mənbələrindən istifadə edilməklə yazılmış, hətta qismən, güman ki, orta fars dilindən tərcümə edilmişdir. Onlarda yunan, fars, eləcə də hind fəlsəfi fikri və mədəniyyətinin güclü təsiri hiss olunur. Müəllif qədim xalqlardan bilikləri əxz etməyi məsləhət görür, ağılı başlıca idrak mənbəyi və etika

məsələlərində əsas hakim kimi təqdim edir” (16, 93).

İbn əl-Müqəffa bir çox xələfləri, o cümlədən, əl-Ustad və Nizami kimi

cəmiyyətin mənəvi-əxlaqi yüksəlişində, sosial harmoniyanın əldə olunmasında hökmdarın və onun ətrafının, müasir dillə desək, siyasi və inzibati elitanın önəmli rola malik olduğu düşüncəsindədir. Bu üzdən geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuş «Kiçik ədəb»dən fərqli olaraq, «Böyük ədəb»i hökmdarlara, onların varislərinə, hakimlərə və məmurlara ünvanlamışdır. Burada hökmdarın mənəvi simasına və davranışına, təbəələrlə münasibətlərinə geniş yer verilmiş, onun müdrik və elmi məsləhətçilərinin olması məsələsi xüsusi qabardılmışdır.

İbn əl-Müqəffanın bu yöndə fəaliyyətinin təkcə ədəbi-mədəni deyil, həm də tarixi-ictimai əhəmiyyətini vurğulayan tanınmış rus şərqşünası B.Şidfar yazır: “İbn əl-Müqəffa dönmədən ağıllı insan davranışının müəyyən fəlsəfi-etik normasını yaratmağa çalışırdı. O dövrün insanları üçün bu məsələ heç də mücərrəd və nəzəri xarakter daşıyırdı – dəyərlərin sürətlə dəyişdiyi dünyada, formalaşmaqda olan ərəb-müsəlman mədəniyyətinin milli və mədəni ziddiyyətləri içərisində hansısa oriyentirlərə malik olmaq lazım idi. İbn əl-Müqəffanın dövründə dövlətin olduqca qarışıq və çeşidli etnik və dini-fəlsəfi elementlərini müəyyən dərəcədə qaydaya salmağa, daimi müharibələr və qiyamlar, qəddarlıq və zülmələr şəraitində “ürəkləri yumşaltmağa” qadir olan, bir növ ideal və ağıllı insanı səfeh və mənasız dünyaya qarşı qoyan etik fəlsəfəyə tələbat yaranmışdı” (9, 15).

Buradan aydın olur ki, «ədəb ədəbiyyatı»nda ictimai və estetik funksiyaların vəhdəti tarixi şəraitdən asılı olaraq, özünü müxtəlif nisbətlərdə göstərmişdir.

«Ədəb» janrında bədii təxəyyülün üstünlük təşkil etdiyi istiqamət məşhur ərəb yazıçısı əl-Cahizin (775-868) yaradıcılığı ilə təmsil olunmuşdur. Bu cəhət onun «Kitab əl-buxəla» («Xəsislər haqqında kitab»), «Kitab əl-həyəvan» («Heyvanlar haqqında kitab»), «Kitab əl-bəyan və-t-təbyin» («Nitqin gözəllikləri və onların nümayişi haqqında kitab») və s. əsərlərində bütün parlaqlığı ilə üzə çıxır. “Ədəb sahəsində ustad kimi tanınan Cahizin yaradıcılığında hərtərəflilik və əhatəlilik özünü bitkin şəkildə göstərir. Cahiz əsərlərində bir çox mətləblərə geniş şəkildə toxunmuş, oxucuya nəinki müxtəlif məlumatlar verməyə, həm də onu kitab oxumağa cəlb etməyə çalışmışdır. Onun ədəbə dair əsərlərinin hamısı həmin janrın xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq, xüsusi elmi xarakter daşımaqla bərabər, hər bir savadlı müasirinə aydın idi” (17, 120).

Hərçənd əl-Cahiz həm də «Kitab əl-Məhasin və-l-əzəd» («Gözəl keyfiyyətlər və onların əksi haqqında kitab») adlı didaktik məzmunlu əsərin müəllifidir. Bu, onu göstərir ki, «ədəb» janrında qeyd olunan iki tematik və ideya istiqaməti paralel şəkildə inkişaf edir, bir çox hallarda eyni müəllifin yaradıcılığında öz əksini tapırdı. Cahiz irsinin tədqiqatçısı Seyran Kazımoğlu təsadüfi olaraq yazmır ki: “Cahizin dövründə “ədəb” dedikdə bu ad altında insanın tərifi layiq nə varsa öyrənməsi və kamilləşməsinə öyrədən əsərlər göz önündə tutulurdu” (6, 57). Başqa sözlə, böyük ədib dövrün və janrın tələblərini həssaslıqla duyur və onlara dəqiqliklə əməl edirdi.

«Ədəb ədəbiyyatı»nda müxtəlif tipli antologiyalar mühüm yer tuturdu. Bunların bir çoxunda klassik və müasir şairlərin əsərləri toplanır, şərh edilir, onlar haqqında bioqrafik məlumatlar verilirdi. Belə antologiyaların ən parlaq nümunəsi, şübhəsiz, Əbül-Fərəc əl-İsfahaninin (897-967) «Nəğmələr kitabı» («Kitab əl-əğani») adlı monumental əsəridir. Bununla yanaşı, yalnız poetik mətnlərlə məhdudlaşmayan, bir növ universal xarakter daşıyan antologiyalar yaranırdı ki, həmin tipə misal olaraq Əndəlüs yazıçısı İbn Əbd Rəbbihinin (860-940) iyirmi beş kitabdan (fəsildən) ibarət «Nadir boyunbağı» («əl-İqd əl-fərid») əsərini göstərmək olar. Bu tipli antologiyalarda artıq bədii nəsr və folklor nümunələri kifayət qədər geniş yer tuturdu.

Ümumiyyətlə, zaman keçdikcə «ədəb» janrına mənsub olan abidələrdə bir çox amillərin təsiri ilə sırf təhkiyəvi element, əyləncəli-belletristik başlanğıc güclənirdi. Həmin amillər içərisində şəhərlərin inkişafını, yazılı ədəbiyyata folklorun təsirini, o cümlədən, Hind-İran mənşəli süjetlərin nüfuz dairəsinin genişlənməsini qeyd etmək lazımdır. Təsadüfi deyil ki, məşhur «Min bir gecə kitabı» haqqında ilk qeydlərə də məhz bu dövrdə – X əsrdə Məsudi və İbn ən-Nədimin əsərlərində rast gəlirik (17, 502-503). Görünür, bu möhtəşəm abidənin formalaşması tarixi də məhz həmin

dövrədən başlamışdır.

Məşhur İsveçrə şərqşünası Adam Mets qeyd etdiyimiz prosesdən bəhs edərək

yazırdı: «...IX əsrdən başlayaraq başqa xalqların rahat təhkiyə sənəti ərəb ədəbiyyatında böyük yer tutdu. O vaxta qədər yəhudi əfsanələri (israiliyyat) və dəniz hekayələri bu cür

ədəbiyyata olan tələbatı ödəyirdi; indi isə buna hind və fars dilindən tərcümələr əlavə olundu ki, onların ən başlıcası «Min bir gecə» və ya o zaman hələ farsca adına uyğun şəkildə «Min nağıl» («Hezar əfsanə») adlandırılan kitab idi, hərçənd o, min gecəyədək uzadılmış iki yüzdən də az hekayətdən ibarət idi... Lakin yeni, qeyri-ərəb dəbi hər halda yabançı idi və indi birdən-birə hətta alimlər və görkəmli yazıçılar ancaq oxucunu əyləndirmək məqsədi daşıyan adi hekayətlər yazmağı özlərinə layiq bilməyə başladılar. Tanınmış yazıçı İbn Əbdus əl-Cəhşiyari «Min bir gecə»yə təqlid sahəsində öz qüvvəsini sınağa başladı, lakin 480-cı gecədə vəfat etdi... Qazı Ət-Tənuxinin (vəf.994) əyləncəli kitabları da bu janra mənsubdur... Bunlarla yanaşı, çoxlu miqdarda anonim xalq kitabları, lətifələr..., məhəbbət tarixçələri, qəhrəmanlıq hekayətləri mövcud idi... Tarixçi Həməzə İsfahani təqribən 961-ci ildə onun dövründə geniş şəkildə oxunan yetmişə qədər belə kitabın olduğundan söz açır» (12, 208-209).

A.Metsin qeyd etdiyi adlardan Əbu Əli əl-Mühəssin Ət-Tənuxi (940-994) üzərində xüsusi dayanmaq lazımdır, belə ki, onun əsərlərində, o cümlədən məşhur «Maraqlı əhvalatlar»ında (ərəbcə tam adı: «Nişvar əl-mühazərə və əxbar əl-müzakərə») əyləncəli və belletristik elementlər açıq-aşkar üstünlük təşkil edir. Öz əsərinə didaktik motivasiya verməyinə, əhvalatların həqiqiliyini hər vəchlə (o cümlədən, müfəssəl isnadlarla) sübut etməyə və beləliklə, onun folklor nümunələrindən fərqləndiyini göstərməyə çalışmasına baxmayaraq, «Maraqlı əhvalatlar»da «tarixi məlumatlar, əfsanələr və ədəbi təxəyyül üzvi şəkildə çulğışıdır» (17, 271).

Həmin kitabı geniş şəkildə tədqiq edən X.Kərimova eyni zamanda Ət-Tənuxinin başqa bir əsəri – “Çətinlikdən sonra sevinc” (“Əl-Fərəc bədə-ş-şiddə”) haqqında yazır: “Didaktik-nəsihətamiz məzmununda olan “Çətinlikdən sonra sevinc” əsəri cəlbedici “Min bir gecə” nağıllarında olduğu kimi, dini-islami motivlərlə, xilafətə mənsub tarixi şəxsiyyət və hadisələrlə, bir sıra hikmətli məsələlərlə, şeir parçaları ilə zəngindir. Burada bir çox rəvayət və hekayətlərdə həm reallıq, həm də qeyri-reallıq, daha doğrusu, həqiqiliyi ilə şübhə doğurmayan hadisələr və folklorə aid əhvalatlar və şəxsiyyətlər qorunub saxlanmışlar... “Ədəb” janrına məxsus olan süjet üzrə nəql edilən maraqlı söhbətlər, təqdim edilən xarakterik obrazlar oxucunu daim intizarda qoyur və şirin təhkiyədəki təsvir və münasibətlərin doğruluğu, həyatiliyi barədə düşünməyə imkan vermir. Bu baxımdan Ət-Tənuxinin yazıçı qələminə məxsus itilik, obrazlı təfəkkürünün miqyası, hər bir əhvalat və hadisənin kompozisiya bütövlüyündə verilməsi, surətlərin xarakter və obraz səviyyəsində işlənməsi diqqətəlayiqdir” (3, 106-107).

«Ədəb ədəbiyyatı» anlayışına daxil olan bütün bu zəngin bədii irs artıq X-XI əsrlərdən geniş yayılmağa başlamış və “orta əsrlər Şərqinin latını” (Y.E.Bertels) funksiyasını öz üzərinə götürmüş fars dilində yaranan nəsr əsərləri üçün səmərəli zəmin və məhsuldar bünövrə rolunu oynamışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu irs farsdilli nəsrin yaradıcıları üçün qətiyyəən yad və yabançı deyildi. Belə ki, artıq yuxarıdakı bəzi işarələrdən anlaşıldığı kimi, həmin ədəbi məhsulun tərkibində İran elementi olduqca güclü, bir çox sahələrdə isə aparıcı mövqeyə malik idi.

Bu məsələni xüsusi tədqiqat obyektinə kimi araşdırmış K.A.İnostrantsev islamdan sonrakı ərəbdilli ədəbiyyatın ən azı üç istiqamətində – epik (qəhrəmanlıq və romantik meyilləri ehtiva edirdi), təhkiyəvi (nağıllar, əfsanələr və s.) və epik-didaktik ədəbi nümunələrində Sasani dövründən nəşət edən fars ədəbi ənənələrinin həlledici təsirini qeyd edir (10, 4-5). İkinci bir tərəfdən, hind bədii nəsrinin nümunələri və yunan etik-fəlsəfi əsərləri də İran üçün yeni deyildi, çünki onlar hələ I Xosrov Ənuşirəvanın dövründə (531-579) pəhləvi dilinə çevrilmişdi və həmin əsərlərin ərəb dilinə sonrakı tərcümələri də pəhləvicədən edilmişdi. Odur ki, farsdilli yazıçılar müəyyən qədər «ərəbləşdirilmiş» və «islamlaşdırılmış» bu irsi çox asanlıqla mənimsəyib inkişaf etdirə bildilər.

Didaktik başlanğıcın üstünlük təşkil etdiyi istiqamət farsdilli nəsrdə
Nizamülmülkün (1018-1092) «Siyasətnamə», Ünsür əl-Məali Keykavus ibn
İskəndərin «Qabusnamə» (1082), Əbu Hamid Məhəmməd əl-Qəzalinin (1059-1111)

«Nəsihət əl-mülük» əsərlərində inkişaf edərək, Sədi Şirazinin (1184-1291) «Gülüstan»-ında öz zirvəsinə çatdı.

Müxtəlif xarakterli tarixi-ədəbi materialı, poetik mətnləri, şairlər haqqında bioqrafik məlumatları ehtiva edən antologiyalar Nizami Əruzi Səmərqəndinin «Məcmə ən-nəvadır» («Nadir şeylərin məcmuəsi») və ya «Çahar məqalə» («Dörd söhbət») və Məhəmməd Oufinin «Lübab əl-əlbab» («Özəklərin özəyi») əsərləri ilə (müvafiq olaraq, 1156-cı və 1228-ci illərdə yazılmışlar) təmsil olunmuşdur. Məhəmməd Oufi həmçinin «ədəb» janrındakı belletristik əsərlər tipinə (o cümlədən, Ət-Tənuxinin «Maraqlı əhvalatlar»ına) uyğun olan «Cəvami əl-hekayət və ləvami ər-rəvayət» («Hekayətlər məcmuəsi və rəvayətlər toplusu») adlı iri həcmli əsərin müəllifidir.

Bu əsəri dəyərləndirərkən, qazax şərqşünası T.Beysembiyev yazır: «Cəvami əl-hekayət» qədim İran və ərəb-müsəlman mədəni ənənəsində saxlandığı formada Qədim Dünya (o cümlədən, antik), orta əsrlər Şərq və Bizans xalqlarının həyatını əks etdirən ən müxtəlif mövzulu ibrətamiz hekayət və lətifələrin nəhəng toplusudur. Topluda 2100-dən artıq tarixi hekayət, nağıl və lətifə yer almışdır. Əsər hərəsi 25 fəsildən ibarət olmaqla dörd hissəyə bölünmüşdür» (8, 125).

Qeyd olunan xüsusiyyətlər bu və ya digər dərəcədə «Munisnamə»yə də şamil edilə bilər. Sadəcə onu əlavə edək ki, Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustad öz «Munisnamə»sini Oufidən təxminən 25-30 il əvvəl qələmə almışdır.

Təqribən eyni dövrdə Sədəddin Vəravininin məşhur «Mərzbanamə» əsəri meydana çıxmışdı. Atabəy Özbək ibn Məhəmməd ibn Eldənizin (1210-1225) vəziri olmuş Xacə Əbülqasimə ithaf edilən bu əsərin müəllifi bir müddət Təbrizdə yaşamışdır. «Mərzbanamə»nin müqəddiməsindən aydın olur ki, Vəravini həmçinin İsfahanda Nizamiyyə mədrəsəsinə də gedib-gəlmiş, bu əsəri yazmaq üçün orada mövcud olan hikmətə, öyüd-nəsihətə aid xeyli sayda əsərlər oxumuşdur. O, həmçinin müqəddimədə Səlcuqilər və Xarəzmşahların siyasi görüşlərindən də söhbət açır. Bu hadisələrdən bir qədər sonra isə Vəravini Azərbaycana gələrək «Mərzbanamə» əsərini burada tamamlayır» (15, 30-31). «Munisnamə»də olduğu

kimi, «Mərzbanamə»də də, məsələn, Büzürcmehrlə bağlı əhvalatlara rast gəlirik.

Məşhur şərqşünas Yan Rıpkə Səlcuqlar dövründə belletristik nəsr nümunələrindən danışarkən, Əbülqasim Şirazinin «Səmək əyyar», Məhəmməd Oufinin «Cəvami əl-hekayət və ləvami ər-rəvayət», Məhəmməd ibn Qazinin «Rövzət əl-əqil», Sədəddin Vəravininin «Mərzbanamə» əsərlərindən, eləcə də «Kəlilə və Dimnə», «Sindbadnamə» və ona məzmun, ideya və formaca yaxın olan «Bəxtiyarnamə»dən bəhs etmişdir (14, 214-219).

Beləliklə, «Munisnamə»nin yarandığı XII əsrdə farsdilli nəsr tematik və bədii xüsusiyyətləri baxımından kifayət qədər rəngarəng və zəngin olmuşdur. Təəssüf ki, bu irs hələlik olduqca az öyrənilmişdir. Hətta A.Y.Krımiski kimi görkəmli bir tədqiqatçı da Nizami dövründə, yəni XII əsrdə farsdilli ədəbiyyatın əsas şaxələrinin təsnifatını yüksək bir dəqiqliklə verdiyi halda, nəsr sahəsindəki proseslərdən bəhs etməmişdir, hərçənd məsələn, «Munisnamə» müəllifinin də xatırlatdığı Rəşidəddin Vətvatın «məqamə» kimi çətin bir janrda əsərlər yazdığından söz açmışdır (11, 350).

Əlbəttə, burada farsdilli nəsrin tarixinə dair Məliküşşüəra Baharın fundamental «Səbkşenasi» («Üslubiyyat») əsərini qeyd etməmək olmaz, lakin həmin tədqiqat başlıca olaraq dilçilik, daha doğrusu dil tarixi aspektində həyata keçirilmişdir (19).

Sevindirici haldır ki, son dövrdə məhz Azərbaycan şərqşünaslığında klassik farsdilli nəsrin öyrənilməsi sahəsində mövcud boşluğu aradan qaldırmaq üçün əhəmiyyətli addımlar atılmağa başlamışdır. Burada K.Həvilqızının XIII əsr farsdilli nəsrinə və Dəqaiqinin «Bəxtiyarnamə» əsərinə həsr olunmuş tədqiqatını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Həmin tədqiqatda Dəqaiqi Mərvəzinin «Bəxtiyarnamə» əsəri geniş şəkildə araşdırılmaqla yanaşı, farsdilli nəsrin XIII əsrə qədərki inkişaf yolu, onun formalaşmasında ədəbi əlaqələrin rolu barədə müəyyən məlumat və mülahizələr öz əksini tapmışdır (2).

Hər halda XII əsrin farsdilli nəsr tarixində mühüm bir mərhələ olması şübhə doğurmayan faktdır və əl-Ustadın «Munisnamə»si həmin mərhələdə xüsusi çəkiyə, özünəməxsus yerə malikdir. Bu özünəməxsusluq, ilk növbədə, «Munisnamə» müəllifinin klassik nəsrdəki əsas təmayüllərin üzvi sintezinə nail olması ilə şərtlənir. Həmin keyfiyyət səciyyəsi baxımından «Munisnamə» XII əsrin farsdilli nəsrə analoqu olmayan bir abidədir.

Təsədüfi deyil ki, «Munisnamə»nin rus dilinə tərcüməsinə yazdığı ön sözdə prof. R.Əliyev onu “təkcə Azərbaycanın deyil, bütövlükdə Yaxın və Orta Şərqi farsdilli ədəbiyyatında bədii qafiyəli nəsrin ilk görkəmli nümunəsi” (13, 7) kimi səciyyələndirmişdir.

Dərin savada və geniş erudisiyaya malik Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustad, şübhəsiz, özündən əvvəl ərəb və fars dilində yazılmış müxtəlif xarakterli çoxsaylı əsərlərlə yaxşı tanış idi və mövcud ənənələr və praktika əsasında yaradıcılıq fəaliyyətini həyata keçirirdi. Bununla belə «Munisnamə»nin əsas janr göstəricilərini, ideya-tematik və bədii parametrlərini müəllif qayəsi, sənətkarın ədəbi platforması müəyyənləşdirmişdir. Əsərini sərxoşluqdan başı açılmayan, mürəkkəb poetik fiqurlarla yüklənmiş şeirləri dinləməyə və oxumağa həvəsi olmayan Nüsrətəddin Əbubəkr üçün yazan əl-Ustad başa düşürdü ki, o, həm nəsihət verməli, həm öyrətməli, həm də əyləndirməlidir, çünki müasiri Nizami kimi «nəsihət quşunun səsinin bəyənilmədiyini» (4, 59) yaxşı bilirdi. Məhz bu yaradıcılıq vəzifəsi əsərdə didaktik və belletristik ünsürlərə üzvi vəhdət bəxş etmiş, ikinci ünsürün üstünlüyü orijinal bir üsulla əsaslandırılmışdır.

Məsələ burasındadır ki, Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustad əsərə daxil etdiyi sırf bədii hekayət və novellaların, hətta sehrli və fantastik motivlərlə dolu olan nağılların sonunda təhkiyədən çıxan nəticələri ümumiləşdirmişdir. Həmin nəticələrin sayı birdən beşə qədərdir və onlar hər bir hekayətin əsaslandırıdığı, irəli sürdüyü ideya ilə yanaşı, ondan sırf bilik olaraq nəyi öyrənməyin lazım gəldiyini göstərir. Nümunə olaraq, XVII fəslə daxil olan 13-cü hekayətin (“Bilqeyisin atasının pəri qadınla sərgüzəşti haqqında”) sonluğuna diqqət edək:

«فوائد این قصه آن است که اگر قولى و شرطى کنند بر آن قایم مقام باشند و پشیمان نشوند که چون پدر بلقیس خواهند بود. و فایده دیگر آن است که تا کارها نیک ندانی بدگمان نشوی که اگر تو ندانی دیگری بداند. و پادشاهان را باید که در همه کار اختیار خود بدست دیگران ندهند خاصه در مصاف.»

“Bu hekayətin faydası odur ki, birinə söz verib şərt kəsəndə, onun üstündə möhkəm durmaq və peşman olmamaq lazımdır, yoxsa Bilqeyisin atasının vəziyyətinə düşəcəksən. Başqa bir faydası odur ki, işləri yaxşı bilməyincə, bədgüman olma, əgər sən bilmirsənsə, başqası bilər. [Üçüncü fayda odur ki,] padşahlar gərək bütün işlərdə, xüsusən müharibə zamanı öz səlahiyyətini başqalarının əlinə verməsinlər” (20, 389^a).

Qeyd edək ki, sonuncu – üçüncü nəticədə əl-Ustadın atabəy Nüsrətəddin Əbubəkrə eyham vurduğu açıq-aşkar hiss olunur.

Beləliklə, göstərilən üsulla bədii material yalnız estetik deyil, həm də didaktik və informativ funksiyalara tabe edilir. Bununla da əsərin ümumi didaktik motivasiyasına xələl gəlmir, eyni zamanda «yüksək ədəbiyyat» prinsiplərinə riayət olunur. Sonuncu cəhət həm də əsərdəki hekayələrin həqiqiliyini, olmuş hadisələrdən götürüldüyünü bütün vasitələrlə qeyd etmək cəhdində öz ifadəsini tapmışdır. Bunun üçün klassik tipli isnadlardan, mənbələrin göstərilməsindən, şahidlərin xatırlanmasından istifadə olunur.

Lakin müəllifin təsvir etdiyi hadisələrin həqiqiliyini, özündən heç nə «uydurmadığını», yəni yaradıcı təxəyyülə geniş meydan vermədiyini dövrün ədəbi normalarına uyğun olaraq, dönə-dönə qeyd etməsinə baxmayaraq, oxucu əsərin mətninin real məzmununda, təqdim edilən bədii gerçəklikdə xeyli dərəcədə fərqli mənzərə ilə rastlaşır. Əsərdə təhkiyə epizodlarının «dramatizləşdirilməsi», personajların əhval-ruhiyyəsinin və yaşantılarının təsviri, müəllifin hadisələrin gediş və mahiyyətini izləyərək, onların real səbəblərini aşkara çıxarması və həyatı, əyani və bədii cəhətdən ifadəli şəkildə canlandırması, qəhrəmanların davranışının onların ictimai vəziyyətinə, süjetin ümumi ruhuna müvafiq tərzdə göstərilməsi, nəhayət, müəllifin

onların psixologiyasına, hərəkətlərinin motivlərinə diqqət yetirməsi kimi cəhətlər aydın surətdə nəzərə çarpır.

Bu xüsusiyyətlər əsərdəki «tarixi» hekayətlərdə də özünü göstərir. Tarixi şəxsiyyətlər burada əsl ədəbi personajlar kimi təqdim olunur: onlar ətrafdakılarla münasibətlərə girərək, nitq və davranışları ilə öz xarakterlərini aşkara çıxarır, müxtəlif hissi-emosional vəziyyətlərdə təsvir edirlər. Bu da həmin hekayətlərə bütövlükdə əsərdə olduğu kimi ikiplanlılıq keyfiyyəti bəxş edir.

Burada İ.M.Filştinski tərəfindən Ət-Tənuxinin «Maraqlı əhvalatları»na verilmiş xarakteristikanı xatırlatmaq yerinə düşər: «Ət-Tənuxinin maraqlı əhvalatlar məcmuəsi bir növ təxəyyül ənənəsinə əsaslanan xalq nağılları ilə cəmiyyətin savadlı hissəsinin saxta sənədlilik ənənəsinə söykənən ədəbiyyatının qovuşuğunda yerləşir. Nəsihətamizlik və həqiqilik meyli Ət-Tənuxinin əsərini «ədəb ədəbiyyatı»na, əyləndirmək məqsədi isə xalq novellalarına yaxınlaşdırır. Əsərin qayəsinin özü də aralıq xarakteri daşıyır, belə ki, onun müəllifi vardır, amma faktiki olaraq məlum əhvalatlar toplusundan, yəni hansısa ictimai kollektivin yaradıcılığından ibarətdir» (15, 12).

Bu sözləri müəyyən qeyd-şərtlə «Munisnamə»yə də şamil etmək olar.

«Ədəb» janrına daxil olan əsərlərdə, bir qayda olaraq, materialın verilməsində xronoloji və tematik prinsiplərə riayət olunurdu. «Munisnamə» bu baxımdan müəyyən qədər fərqli səciyyəyə malikdir, yəni əsərin tərtibində həmin prinsiplərə ciddi şəkildə əməl olunmasa da, materialın yerləşdirilməsində özünəməxsus bir məntiq və məna müşahidə olunur. Ümumiyyətlə, əsər müxtəlif xarakterli mətnlərin toplusundan ibarət olsa da, ona müəyyən daxili vəhdət və bitkinliyin xas olduğunu söyləmək mümkündür.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1) Azərbaycan dilində

1. Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəyləri dövləti. Bakı, "Elm", 1985, 266 s.
2. Kəminə Həvilqızı. XIII əsr farsdilli nəsr. Bakı, "MBM", 2009, 176 s.
3. Kərimova X. "Ədəb" janrı və Ət-Tənuxinin "Nişvar əl-Muhadara və Əxbər əl-Muzəkəra" əsəri. Bakı, "Adiloğlu", 2015, 232 s.
4. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, "Yazıçı", 1982, 401 s.
5. Seyran Kazımoğlu. Cahizin ədəbi görüşləri. Bakı, "Elm", 2005, 204 s.

2) rus dilində

6. Алиев Р.М. "Мунис-наме" Абу Бакра ибн Хосрова. - Вопросы восточной филологии. Баку, 1987, 226 с.
7. Мунис-наме. Пер. с фарси, предис. и комм. Рустама Алиева. Баку, «Язычы», 1991, 584 с.
8. Бейсембиев Т.К. Известия «Джавами'ал-хикайат» ал-Ауфи о Газневидах. – "Иран-наме", № 1, 2008, с. 124-160
9. Ибн аль-Мукаффа. Калила и Димна. Пер. с араб., предисл. и комм. Б.Шидфар. М., «Художественная литература», 1986, 303 с.
10. Иностранцев К.А. Персидская литературная традиция в первые века ислама. СПб, ИРАН, 1909, 47 с.
11. Крымский А.Е. Низами и его современники. Баку, «Элм», 1981, 488 с.
12. Мец А. Мусульманский Ренессанс. М., «Наука», 1966, 437 с.
13. Мунис-наме. Пер. с фарси, предис. и комм. Рустама Алиева. Баку, «Язычы», 1991, 584 с.
14. Рипка Ян. История персидской и таджикской литературы. М., «Прогресс», 1970, 418 с.

15. ат-Танухи. Занимательные истории. Пер. с араб. И.М.Фильштинского. М., «Наука», 1985, 304 с.
16. Фильштинский И.М. Арабская литература в средние века. VIII-IX вв. М., «Наука», 1978, 256 с.
17. Фильштинский И.М. История арабской литературы X-XVIII вв. М., «Наука», 1991, 726 с.
18. Шидфар Б.Я. Образная система арабской классической литературы (VI-XII вв). М., «Наука», 1974, 256 с.
- 3) *fars dilinda*
19. ملك الشعرا بهار. سبک شناسی. جلد 1-3. تهران، 2535-2536.
20. مونس نامه. نسخه خطی موزه بریتانیا. شمار 9317

Rena Rzayeva

“MUNIS-NAMA” - The first bright pattern of rhymed prose of Persian-language literature Near and Middle East

Summary

One of the accented tasks in the study of the work, of course, is to determine its genre affiliation. To do this, first of all, you need to study the genre system of that era, which was done when writing this article.

The period of propagation was studied, namely, prose in the east, which besides artistry, also had a didactic character.

It was summarised that in any work of this era, regardless of the topic and volume, there was a chapter of didactic nature, where there were, in addition to edifications, instructions of the author, statements by famous scientists, philosophers, sages. It has been studied as both the so-called didactic part of the work and the artistic part, which in the end also had a somewhat didactic character.

Thus, the artistic material provided is not only aesthetic, but also subject to didactic and informative functions. Thus, the general didactic motivation of the work does not, and at the same time, adheres to the principles of "high literature." The latter aspect has also come to the fore in attempting to record the truths of the story through all the means that have been taken from the events. For this purpose, classic type isnads, sources and witnesses are used.

Also, the reasons given by the author himself were studied, the writing of this work in prose, whereas poetry in that era itself was valued much higher. The adab genre was studied, its wide distribution and popularity in the east. In the end, it was concluded that “Munis-nama” Abubakr ibn Khosrov al-Ustad refers precisely to this genre, that is, to the “adab” genre.

Key words: Abubakr ibn Khosrow al-Ustad, “Munis-nama”, eastern literature, genre, genre “adab”

Рена Рзаева

«МУНИС-НАМА» -Первый яркий образец рифмованной прозы персоязычной литературы Ближнего и Среднего Востока

Резюме

Одна из акцентируемых задач при изучении какого-либо произведения, безусловно, является определение его жанровой принадлежности.

Для этого в первую очередь, нужно изучить жанровую систему той эпохи, что и было сделано при написании данной статьи. Был изучен период распространения, именно, прозы на востоке, которая помимо художественности, имела, так же дидактический характер.

Обобщённо был сделан вывод что в любом произведении этой эпохи, в независимости от темы и объема, имелась глава дидактического характера, где имели место, помимо назиданий, наставлений автора, высказывания известных учёных, философов, мудрецов. Была изучена как, так называемая, дидактическая часть произведения, так и художественная часть, которая в конечном итоге, тоже имела в какой-то степени дидактический характер.

Таким образом, художественный материал является не только эстетическим, но и подчиняется дидактическим и познавательным функциям. Таким образом, общая дидактическая мотивация произведения не соответствует и в то же время придерживается принципов «высокой литературы». Последний аспект вышел на первый план. Для этой цели используются классические шутки, источники и свидетели.

Так же, были изучены причины, приведённые самим автором, написания данного произведения в прозе, тогда как поэзия в ту самую эпоху ценилась намного выше. Был изучен жанр «адаб», его широкое распространение и популярность на востоке. В конечном итоге был сделан вывод, что «Мунис-наме» Абубакра ибн Хосрова аль-Устада относится, именно к этому жанру, то есть, к жанру «адаб».

Ключевые слова: Абубакр ибн Хосров аль-Устад, Муниснаме, восточная литература, жанр, жанр «адаб»

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.05.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.06.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Məsiəğa Məhəmmədi tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.